

JACEK FALSKI¹

Rozważania wokół postanowienia francuskiej Rady Stanu z 26 sierpnia 2016 r. w sprawie „zakazu noszenia »burkini«”

Streszczenie

Artykuł analizuje postanowienie francuskiej Rady Stanu z 26 sierpnia 2016 r. zawierające obowiązywanie decyzji mera jednej z miejscowości nadmorskich o zakazie noszenia „burkini” na miejscowych plażach. „Problem burkini” zaistniał także w Belgii, dlatego przedmiotowa analiza i towarzyszące jej rozważania stanowią także doskonałą okazję do krótkiego scharakteryzowania francuskiej i porównawczo belgijskiej specyfiki konstytucyjnego kształtu stosunków między państwem i Kościołami, a także szeregu adekwatnych odwołań do orzecznictwa ETPC dotyczącego problemu obecności – stanowiącej wyraz przekonań – symboliki, w przestrzeni publicznej państwa demokratycznego.

Słowa kluczowe: burka, nikab, „burkini”, zasada laickości, wolność myśli sumienia i religii, Konstytucja Francji, Konstytucja Belgii, orzecznictwo Rady Stanu, orzecznictwo ETPC

¹ Dr hab. Jacek Falski – prof. Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, ul. Nowy Świat 72 00-330 Warszawa; ORCID: 0000-0003-0893-3887.

JACEK FALSKI

Reflections on the French Council of State’s Ruling of 26 August 2016 “Banning the »Burkini«”

Abstract

The article offers an analysis into the French Council of State’s ruling of 26 August 2016, which suspended a ban – imposed by a decision of a mayor of a coastal resort town – on wearing the burkini on local beaches. “The burkini issue” has been also dealt with in Belgium, which is why the analysis presented in this article and the accompanying reflections serve as a good opportunity to offer a brief comparison of the French and the Belgian specificities of the constitutional form of the relationships between the state and churches, and a range of relevant references to the ECHR’s judicial decisions concerning the problem of the presence of symbols – being manifestations of one’s beliefs – in the public sphere of a democratic state.

Keywords: burqa; niqab; burkini; principle of secularity; freedom of thought, conscience and religion; Constitution of France, Constitution of Belgium, judicial practice of the Council of State, judicial practice of the ECHR

Wstęp

W dobie zagrożeń terroryzmem związanym z ideologią fundamentalistycznego islamu coraz więcej państw broni się przed dostępem do przestrzeni publicznej symbolicznych dla tej religii ubiorów (burki czy nikabu)². Przyczyną tego stanu rzeczy jest z jednej strony atakowanie (wywoływanie efektu prozelitycznego) przez tę religijną czy quasireligijną symbolikę ich świeckiej bądź neutralnej światopoglądowo sfery publicznej, z drugiej zaś funkcjonalne zagrożenia czyhające z powodu braku (utrudnienia) możliwości identyfikacji osobowej i potencjału przenoszenia groźnych „rekwizytów” (broń biała, palna, pasy z ładunkami wybuchowymi etc.). Zakazy w tym względzie obowiązują w różnym zakresie we Francji³, Belgii⁴, Danii, Austrii, Bułgarii, Holandii, Hiszpanii, Włoszech, w dwóch kantonach Szwajcarii, zaś poza Europą m.in. w Algierii (w miejscu pracy, ze względu na bezpieczeństwo i zapewnienie sprawnej komunikacji) i kanadyjskiej prowincji Quebec.

Szczególne i najszerzej ujęte restrykcje obowiązują we Francji i Belgii. Francuska ustawa z 11 października 2010 r. zakazuje zakrywania twarzy w miejscach publicznych⁵, zaś – zbliżona do niej – belgijska z 1 czerwca 2011 r. wszystkich ubiorów zakrywających całkowicie lub w zasadniczy sposób twarz⁶. Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku formuła ustawowego zakazu jest całkowicie areligijna, co w dość nieporadnie realizowany zresztą sposób miało na celu ukazanie po-

² Dokładna data pojawienia się burki stanowiącej tradycyjne odzienie plemion pasztunów afgańskich nie jest znana. Sukmana ta została zapewne stworzona, aby pochodzące z zamożnych rodów kobiety mogły opuszczać mury swoich rezydencji, w których były *de facto* zamknięte. Klasyczna burka ma kolor niebieski, zasłania całe ciało z twarzą włącznie, zostawiając jedynie możliwość widzenia poprzez siatkę z materiału na wysokości oczu. Nikab noszony zwykle w środowisku wiernych ortodoksyjnych np. salafitów jest zwykle koloru czarnego i pozostawia otwór na oczy w postaci wycięcia na ich wysokości.

³ M. Monot-Fouletier, *De la regulation du part de signes religieux dans les établissements et l'espace publics – l'exemple français*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2016, 105, s. 97.

⁴ X. Delgrange, M. El Berhoumi, *Pour vivre ensemble vivons dévotés: Le voile intégral sous le regard des juges constitutionnels belge et français*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2014, 3, s. 639.

⁵ Loi nr 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, Journal Officiel nr 0237 du 12 octobre 2010, s. 18344. Polskie tłumaczenie vide: *Francuska ustawa nr 2010-1192 z 11 października zakazująca zakrycia twarzy w miejscach publicznych*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2011, 3, s. 81–82.

⁶ Loi du 1 juin 2011 visant à interdire le port de tout vêtement cochant totalement ou de manière principale le visage, Moniteur Belge 201100424 du 13 juillet 2011, s. 41734.

wściągliwości państwa wobec kwestii religijnych. Opinia publiczna od początku nie miała jednak najmniejszych wątpliwości, co do istoty tej restrykcyj.

Kilkanaście lat temu pojawiło się kolejne odzienie kobiece o muzułmańskich konotacjach, które wzbudziło – szczególnie we Francji – znaczne kontrowersje zwieńczone zakazami administracyjnymi i procesami sądowymi. Chodzi mianowicie o tzw. burkini.

„Burkini” została zaprojektowana w 2003 r. przez pochodzącą z Libanu, ale mieszkającą w Australii Ahedę Zanetti. Inspiracją twórczą miały być problemy doświadczane przez jej siostrzenicę ubraną w hidżab podczas gry w koszykówkę plażową, co zwłaszcza w Australii, gdzie sporty plażowe i wodne są bardzo popularne, mogło być istotnie tak dla zainteresowanej i innych kobiet w porównywalnej sytuacji, jak dla ich światopoglądowych oponentów bardzo uciążliwe. Nowy ubiór, tzw. hijood (nazwa utworzona ze zbitki wyrazów *hijab* i *hood* – ang. kaptur), stanowi w takich okolicznościach praktyczną alternatywę dla kobiet noszących na co dzień chustę islamską. Komercjalizacja nowego produktu rozpoczęła się w 2004 r., zaś dwa lata później Zanetti założyła przedsiębiorstwo i zarejestrowała nazwę „burkini” (zbitka wyrazów *burka* i *bikini*) w Australii i wielu innych krajach na świecie.

„Burkini” pojawiła się we Francji w 2016 r. Na marginesie warto wskazać – za parlamentarnym raportem informacyjnym w tej kwestii – że o ile na początku XXI w. praktyka noszenia burki (nikabu) we Francji była znikoma, o tyle w końcu pierwszego dwudziestolecia nowego wieku ten sposób ubierania się praktykowało ok. 1900 kobiet, dla porównania – w Belgii ok. 200 kobiet⁷, co jest interpretowane jako widoczna oznaka radykalizacji religijnej diaspory muzułmańskiej w odnośnych krajach. Chodzi tu przede wszystkim o młodsze pokolenie chcące podkreślić w ten symboliczny sposób wybór identyfikacji wyznaniowej czy też powrót do religii przodków, a także nierzadko wyrazić swój kontestacyjny stosunek do zastanych wspólnych reguł.

W takich zatem realiach, w pełni sezonu turystycznego, w końcu lipca 2016 r. mer Cannes, znanego kurortu nad Morzem Śródziemnym, wydał decyzję administracyjną, mającą w istocie na celu zakaz noszenia „burkini” na plażach gminy. Należy wskazać, że zgodnie z postanowieniami kodeksu samorządów terytorialnych mer jest odpowiedzialny – pod kontrolą adekwatnego przedstawiciela państwa, w tym przypadku prefekta – za policję miejską, której zadaniem jest m.in.: zapewnienie porządku, bezpieczeństwa i zdrowia publicznego. Odnosząc się w szczególności do tzw. kompetencji policji kąpieliskowej, wspomniany kodeks stanowi,

⁷ Parlamentarny raport informacyjny o praktyce noszenia burki/nikabu (*voile integral*) na terytorium państwa (nr 2262 z 26 stycznia 2010, s. 28) złożony i rozpatrywany w czasie prac parlamentarnych nad ustawą o zakazie zakrycia twarzy w miejscach publicznych (2010 r.).

że mer wyznacza w części wybrzeża jedną, bądź więcej stref strzeżonych, w których bezpieczeństwo kąpeli jest wystarczające; mer jest także obowiązany do informowania publiczności o regulaminie warunków kąpeli i innych aktywności wodnych za pomocą stosownych ogłoszeń dostępnych w siedzibie mera i w miejscach, których dotyczą⁸.

Podobne do „canneńskiej”, a więc nieodnoszące się wprost, ale prowadzące w sposób oczywisty do zakazu „burkini” decyzje wydane zostały przez merów ok. 30 gmin francuskich, wśród nich mera Villeneuve-Loubet. Jego zastępująca poprzednio obowiązujące przepisy decyzja z 5 sierpnia 2016 r., dotycząca regulaminów policji, bezpieczeństwa i użytkowania plaż powierzonych gminie przez państwo, stanowi w art. 4.3, że: „od 15 czerwca do 15 września włącznie na całym obszarze gminnej plaży zabroniony jest dostęp do kąpeli wszystkim osobom nieposiadającym stosownego stroju, szanującego dobre obyczaje, zasadę laickości i stosownego do zasad higieny i bezpieczeństwa przyjętych w publicznej strefie nadmorskiej. Noszenie podczas kąpeli ubrań mających konotacje sprzeczne z wyżej wymienionymi wskazaniem jest na plażach gminy bezwzględnie zabronione”⁹.

Zaledwie kilka dni po wejściu w życie decyzji mera trzy organizacje społeczne (Liga praw człowieka, Towarzystwo obrony praw człowieka, Stowarzyszenie przeciwko islamofobii we Francji) i dwie skarżące złożyły w Trybunale administracyjnym w Nicei wniosek o zawieszenie obowiązywania art. 4.3 decyzji mera¹⁰.

Postanowieniem z 22 sierpnia 2016 r. Trybunał odrzucił ich wniosek, uznając, że sporny zakaz mający na celu przestrzeganie i ochronę porządku publicznego jest uzasadniony. Należy przypomnieć, że głównymi „regulatorami” dostępnego we Francji zakresu publicznego manifestowania wolności religii są konstytucyjnie gwarantowana laickość państwa z jednej, zaś porządek publiczny, którego ochrona ma także rangę konstytucyjną, z drugiej strony¹¹.

Kontynuując drogę instancyjną, skarżący złożyli odwołanie do Rady Stanu, wnosząc o uchylenie postanowienia Trybunału administracyjnego w Nicei, roz-

⁸ Zob. art. L2212-1; L2212-2; L2213-23 Kodeksu samorządów terytorialnych. Code général des collectivités territoriales <https://www.legifrance.gouv.fr>affichC...>

⁹ Decyzja mera Villeneuve-Loubet z 5 sierpnia 2016 r. zastępująca decyzje z 20 czerwca 2014 i 18 lipca 2016, art. 4.3, <https://www.legifrance.gouv.fr> affichC...>

¹⁰ W podstawie wniosku powołano się na art. L521-2 kodeksu administracyjnego (zob. <https://www.legifrance.gouv.fr> affichC...>), który pozwala sądowi obradującemu w sprawach pilnych (w trybie odwoławczym postanowienie jest wydawane w terminie 48 godzin) na zastosowanie wszystkich niezbędnych środków dla ochrony podstawowych praw i wolności, które zostały naruszone w sposób poważny i wyraźnie niezgodny z prawem przez osobę prawną prawa publicznego lub organizację prawa prywatnego odpowiedzialną za sprawowanie władzy publicznej.

¹¹ M. Monot-Fouletier, op. cit.

patrzenie skargi oddalonej w pierwszej instancji i obciążenie skarbu państwa kosztami sądowymi (art. 761-1 kodeksu administracyjnego).

Postanowienie Rady Stanu wydane w tej sprawie 26 sierpnia 2016 r.¹² odbiło się szerokim echem w mediach światowych.

Rada Stanu zwołana i orzekająca w wyjątkowym składzie trzech sędziów uznała m.in., że z żadnego zapisu spornej regulacji prawnej, nie można wywnioskować, że noszenie na plaży okryć wskazanych w art. 4.3 decyzji mera może prowadzić do naruszenia porządku publicznego. Rada Stanu stwierdziła, że mimo świadomości stanu emocji i zaniepokojenia społecznego spowodowanych krwawymi zamachami, a w szczególności zamachem w Nicei z 14 lipca 2016 r., nie można w braku uzasadnionego ryzyka naruszenia porządku publicznego wystarczająco uzasadnić rozpatrywanego zakazu. Ponieważ zakaz ten nie jest uzasadniony ani potwierdzonym ryzykiem naruszania porządku publicznego, ani względami higieny lub obyczajności, Rada Stanu uznała, że sporna decyzja stanowi „poważne i wyraźnie bezprawne naruszenie podstawowych wolności, jak wolność poruszania się, wolność religii i wolność osobista”¹³. Takie ujęcie i ocena badanych faktów i okoliczności doprowadziło Radę Stanu do podjęcia decyzji o uchyleniu postanowienia Trybunału administracyjnego w Nicei i zawieszeniu stosowania art. 4.3 decyzji mera Villeneuve-Loubet.

Przede wszystkim należy podkreślić, że każda z instancji przyjęła odmienną ocenę pojęcia „ryzyko naruszenia porządku publicznego”. O ile Trybunał administracyjny w Nicei uznał, że fakt noszenia „burkini” stanowi „naruszenie zasad Republiki”, to Rada Stanu zgodnie ze swym klasycznym, ponad 100-letnim już orzecnictwem¹⁴ dokonała ścisłej oceny ryzyka, które według tego ujęcia, musi mieć charakter „bezpośredni”. Tym samym Rada Stanu uniknęła łatwej pokusy stworzenia nowej, doraźnej miary porządku publicznego na czas obowiązywania stanu wyjątkowego¹⁵, sprzeciwiając się w ten sposób, aby zaniepokojenie społeczne zamachami terrorystycznymi i wiążące się z nimi emocje wpłynęły w sposób przesądający na naruszenie obowiązującej we Francji od ponad wieku (z wyłączeniem okresu lat wojen światowych) równowagi między porządkiem publicznym a wolnościami. Dokładnie miesiąc po wydaniu relacjonowanego postanowienia Rada Stanu potwierdziła zainicjowaną linię orzecniczą, wydając decyzję zawieszającą

¹² Postanowienie Rady Stanu nr 402742 i 402777 z 26 sierpnia 2016 r.

¹³ Ibidem, punkt 6.

¹⁴ Np. Postanowienie Rady Stanu nr 27355 z 19 lutego 1909 w sprawie Abbé Olivier vs Marie du Sens.

¹⁵ Stan wyjątkowy we Francji wprowadzony na skutek zagrożenia terrorystycznego obowiązywał w okresie od 16 listopada 2015 do 1 listopada 2017 i skutkowało znacznym zwiększeniem uprawnień służb ochrony państwa i porządku publicznego.

obowiązywanie postanowień analogicznej do wskazanej poprzednio decyzji administracyjnej mera kolejnego nadmorskiego kurortu¹⁶.

Najistotniejszą chyba wartością tych rozstrzygnięć Rady Stanu jest wskazanie zarówno sądom administracyjnym niższych instancji, jak i organom uchwałodawczym, zwłaszcza administracji samorządowej, kluczowej kwestii dotyczącej prawidłowego definiowania porządku publicznego, a co za tym idzie pożądanego z legalistycznego punktu widzenia sposobu procedowania w podobnych sprawach.

Ustawowy „zakaz burkini”

Jak wiadomo, wprowadzenie ustawowego zakazu zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej skutkującego m.in. wykluczeniem dopuszczalności noszenia burki i nikabu w miejscach o takim charakterze także poprzedzały różne punktowe administracyjne ograniczenia.

Pojawia się zatem pytanie, czy jeśli w przyszłości legislator francuski zdecydowałby się wprowadzić ustawy ogólny i abstrakcyjnie sformułowany zakaz noszenia „burkini” spotkałoby się to z akceptacją Rady Konstytucyjnej, a w dalszej perspektywie sądownictwa ponadnarodowego. Doświadczenia związane – *toutes proportions gardées* – z zakazem zakrycia twarzy w przestrzeni publicznej wskazują, że o ile Rada Konstytucyjna nie przeciwstawiła się przyjętym rozwiązaniom, to już ETPC musiał dokonać skądinąd bardzo zręcznej i przekonującej, ale jednak ekwilibrystyki orzeczniczej, aby stwierdzić finalnie, że sporny zakaz nie narusza postanowień Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹⁷. Wielka Izba ETPC, badając zgodność francuskiej ustawy z 11 października 2010 r. zakazującej zakrywania twarzy w przestrzeni publicznej¹⁸ z Konwencją, uznała cele prawne analizowanego aktu za godne akceptacji, natomiast zakwestionowała proporcjonalność celu do zastosowanego środka (tzn. spornego zakazu). W konsekwencji ETPC wskazał, że zakaz ten można uznać, co do zasady, za usprawiedliwiony w zakresie, w jakim ma na celu zagwarantowanie warunków „życia razem”. Finalnie Wielka Izba orzekła, że przedmiotowy zakaz „może być uznany za proporcjonalny” do celu ochrony warunków „życia razem” jako elementu „ochrony praw i wolności

¹⁶ Decyzja Rady Stanu nr 403578 z 26 września 2016 r.

¹⁷ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.).

¹⁸ Por. przypis 5.

innych osób”, „sporne ograniczenie można więc uznać za konieczne w społeczeństwie demokratycznym”¹⁹.

Jednak o ile poprzedni wyrok dotyczył tylko pośrednio symbolu religii muzułmańskiej, bo ustawowy zakaz sformułowany był całkowicie areligijnie (dotyczył zarycia twarzy w ogóle), o tyle wyrok w sprawie Vajnai vs Węgry wskazuje, jak Trybunał mógłby podejść do hipotetycznego ustawowego zakazu „burkini”. Wyrok ETPC we wspomnianej sprawie dotyczył zakazu noszenia „czerwonej gwiazdy”, wyinterpretowanego z art. 269 B węgierskiego kodeksu karnego, zakazującego „używania symboli totalitaryzmu”. Na tej podstawie prawnej skarżący – obywatel Węgier Attila Vajnai pełniący funkcję wiceprzewodniczącego niemającej reprezentacji parlamentarnej Partii Robotniczej został skazany na karę więzienia w zawieszeniu i grzywnę z powodu noszenia w klapie marynarki, podczas demonstracji, symbolu międzynarodowego ruchu robotniczego – czerwonej gwiazdy o średnicy 5 cm. W tej sprawie ETPC uznał naruszenie przez pozwany kraj art. 10 Konwencji. Trybunał ocenił bowiem, że kwestionowany zakaz ma zbyt ogólny charakter, zważywszy wielość znaczeń wiążących się z symbolem czerwonej gwiazdy. Sporny zakaz mógłby więc – zdaniem Trybunału – dotyczyć działań, bądź idei, które stanowią element materii chronionej przez art. 10 Konwencji i nie istnieje żaden satysfakcjonujący sposób dokonania rozróżnienia każdego z tych znaczeń. Odnośne dyspozycje prawa węgierskiego nie mają tego zresztą na celu. Nawet zaś gdyby takie rozróżnienia istniały, wiązałyby się z nimi niepewności mogące mieć wpływ na korzystanie z prawa do wolności wyrażania opinii prowadzące do autocenzury. Co do związku istniejącego między zakazem czerwonej gwiazdy i szkodliwą ideologią totalitarną, którą ten symbol utożsamia – to w kontekście tej sprawy – możliwość rozpowszechniania tej ideologii nie może skłaniać do stosowania spornego środka w postaci zagrożonego sankcją karną zakazu wobec aktów oficjalnie działającej, niemającej żadnych dążeń totalitarnych partii politycznej. Nie można ponadto uznać, że fakt noszenia tego mającego wiele znaczeń symbolu przez wymienionego działacza jest równorzędny z niebezpieczną propagandą. Art. 269B węgierskiego kodeksu karnego nie wymaga stwierdzenia, że używanie czerwonej gwiazdy wyraża (w konkretnym przypadku) propagandę totalitaryzmu. Przeciwnie, samo używanie symbolu jest w tej dyspozycji utożsamiane z propagandą z wyjątkiem przypadków, gdy jest czynione w celu naukowym, artystycznym, informacyjnym lub edukacyjnym. Dla ETPC ten brak wystarczającego niuanso-

¹⁹ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 1 lipca 2014 r. w sprawie SAS vs Francja, skarga nr 43835/1.

wania zastosowania symbolu w konkretnym kontekście potwierdza zbyt ogólny charakter zakazu²⁰. Trybunał zasądził na rzecz pokrzywdzonego zadośćuczynienie²¹.

Warto w tym miejscu przypomnieć konkluzje wyroku Wielkiej Izby ETPC we wzbudzającej w swoim czasie wielkie emocje sprawie *Lautsi vs Włochy*²² dotyczącej przymusowej ekspozycji krucyfiksu w szkołach publicznych Włoch, co w ocenie strony skarżącej miało naruszać art. 2 Protokołu 1 do Konwencji w powiązaniu z art. 9 Konwencji.

Wielka Izba, czyniąc zresztą wolę w stosunku do wcześniejszego wyroku Izby²³, zrelatywizowała skutki oddziaływania symbolu religijnego eksponowanego w sali lekcyjnej publicznego zakładu szkolnego, uznając, że symbol o biernym charakterze nie może wywoływać skutku porównywalnego z przekazem dydaktycznym, tym bardziej, że spornej ekspozycji nie towarzyszył przymus nauki religii, akty prozelityzmu lub nietolerancji, zachowany został także pluralizm systemu edukacji publicznej pozwalający na możliwość manifestowania różnych przekonań religijnych przez uczniów (brak zakazu noszenia symboli religijnych, świętowania świąt etc.). Finalnie skarga została oddalona wobec niestwierdzenia naruszenia Konwencji.

Tym samym należy uznać, że niezależnie od kontekstu sprawy sam fakt ekspozycji symbolu utożsamiającego idee zakazane bądź budzące niepożądane doznania jest dla ETPC zbyt słabą przesłanką, aby z jednej strony uzasadniał w wystarczający sposób użycie prawnokarnej sankcji (mimo istnienia w prawie krajowym bezwzględnego zakazu ekspozycji takiego symbolu – *Vajnai*), zaś z drugiej aby angażować ocenę naruszenia praw i wolności (*Lautsi*).

Bardzo, jak się wydaje, bliską temu stanowisku klasyfikację symboli religijnych zaproponowała Komisja Praw Człowieka Quebecu, rozróżniając symbole mające wartość dziedzictwa i te pełniące funkcję wzorca. Używanie symboli lub kultuwanie zwyczajów religijnych nie narusza, zdaniem Komisji, podstawowych wolności, jeśli nie towarzyszy im jakikolwiek przymus wywierany na postępowanie jednostki²⁴.

²⁰ Wyrok ETPC z 8 lipca 2008 r. w sprawie *Vajnai vs Węgry*, skarga nr 3362906, p. 54, 56. Wyrok spotkał się z bardzo negatywnym przyjęciem przez władze węgierskie.

²¹ Zgodnie z art. 41 Konwencji „słuszne zadośćuczynienie”: „Jeśli Trybunał stwierdzi, że nastąpiło naruszenie Konwencji lub jej Protokołów i jeżeli prawo wewnętrzne zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony pozwala na tylko częściowe usunięcie skutków tego naruszenia, Trybunał, gdy zachodzi taka potrzeba, zasądza na rzecz pokrzywdzonego słuszne zadośćuczynienie”.

²² Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 18 marca 2011 r. w sprawie *Lautsi vs Włochy*, skarga nr 30814/06.

²³ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 3 listopada 2009 r. w sprawie *Lautsi vs Włochy*, skarga nr 30814/06.

²⁴ J. Maclure, Ch. Taylor, *Laïcité et liberté de conscience*, Paris 2010, s. 65–67.

Nie wydaje się zatem możliwe wprowadzenie ogólnego i abstrakcyjnie sformułowanego zakazu prowadzącego do wykluczenia noszenia „burkini” na plażach Francji, które zyskałoby akceptację Rady Konstytucyjnej, nie mówiąc już o Europejskim Trybunale Praw Człowieka, który – żeby sięgnąć do spektakularnego wyroku z 2014 r. – oddalił wprawdzie skargę tzw. „nagiego wędrowca” ze Szkocji, ale niezwykle wnikliwie badał, czy represje (kara więzienia w wymiarze w sumie ponad 7 lat), których doświadczył za wyrażanie poglądów na nagość, przez pojawianie się publiczne bez ubrania, nie stanowią naruszenia art. 8 i 10 Konwencji²⁵.

Kolejne rozstrzygnięcia francuskiej Rady Stanu zawierające stosowanie aktów prawnych jednostek samorządu terytorialnego dotyczących „zakazu burkini” odbiły się szerokim echem, zwłaszcza w krajach europejskich, w których diaspora muzułmańska stanowi liczną mniejszość wyznaniową, co w znacznym stopniu dotyczy zwłaszcza sąsiadującej z Francją Belgii, w której często podejmuje się dyskusje na temat tych problemów wielkiego sąsiada, które są zbieżne z własnymi. Niektóre z należących do belgijskich gmin basenów zakazują wprawdzie ze względów higieny używania strojów kąpielowych okrywających całe ciało, żaden jednak z burmistrzów miast leżących nad morzem północnym jak choćby Ostenda czy Zeebrugge nie poszedł w ślady francuskich merów i nie wprowadził zakazów takich strojów na miejscowych plażach. Dyskusje w Belgii ogniskowały się raczej wokół ewentualności wprowadzenia takiego obostrzenia na szczeblu federalnym – w postaci ustawy podobnej do tej z 2011 r. nazywanej tam „prawem antyburkowym”²⁶. Wypowiadał się w tej kwestii m.in. minister federalnego gabinetu²⁷, zaś członkowie jego partii politycznej (Nieuw-Vlaamse Alliantie)²⁸ wnioskowali wprowadzenie zakazu „burkini”, którą proponowali zdefiniować jako kombinezon kąpielowy zakrywający z powodów religijnych całe ciało od głowy (wliczając włosy) – aż do kostek u stóp włącznie. W przytoczonej definicji kluczowe jest odniesienie do powodów religijnych, z których dana osoba nosi przedmiotowy strój. Bez tego wskazania trudno byłoby odróżnić burkini od powszechnie znanych kombinezonów pływackich. Do tej pory jednak, żadna formalna inicjatywa legislacyjna w tej kwestii nie została wszczęta.

²⁵ Wyrok ETPC z 28 października 2014 r. w sprawie Gough vs Wielka Brytania, skarga nr 49327/11.

²⁶ Por. przypis 6.

²⁷ Chodzi tu o wypowiedź radiową sekretarza stanu ds. azylu i migracji Théo Francken’a (N-VA) przytoczoną w artykule dziennika „Le Soir” z 25 sierpnia 2017 r., w której minister mówi wyraźnie, że w imię równości kobiet i mężczyzn jest przeciw „burkini”, sprzyja jej zakazowi na plażach Królestwa, ale zwraca też uwagę, że z formalno-prawnego punktu widzenia wprowadzenie takiego zakazu nie jest proste.

²⁸ Nowy Sojusz Flamandzki jest największą centroprawicową partią Belgii znaną ze zdecydowanie antymigracyjnej retoryki. N-VA należy, m.in. z polskim PiS, do frakcji Europejskich Konserwatystów i Reformatorów.

Różnice modelu stosunków między państwem a religiami we Francji i Belgii

Należy przy tym wskazać, że w planie ściśle prawno-konstytucyjnym model stosunków między państwem a religiami we Francji i Belgii kształtuje się w zasadniczo odmienny sposób. Art. 1 Konstytucji francuskiej mówi, że: „Francja jest republiką niepodzielną, laicką, demokratyczną i socjalną...”²⁹, sytuując laickość w rzędzie podstawowych zasad konstytucyjnych przy zachowaniu wolności i równości religii (przekonań).

Ponadto od 5 grudnia 1905 r. we Francji obowiązuje rozdział Kościoła i państwa³⁰, a co za tym idzie „Republika nie opłaca ani nie subwencjonuje żadnej religii”³¹.

Laickość stanowi zasadę ładu publicznego, w którym mieszanie reżimów państwowego – laickiego i kościelnego – religijnego jest wykluczone. Wskazana zasada prowadzi do porządku, w którym kompetencje polityczne i administracyjne państwa należą do władz świeckich bez udziału czy choćby pośrednictwa władz duchownych i bez mieszania się państwa w sprawy religijne. Oczywiście to modelowe rozwiązanie nigdy nie było w całej rozciągłości respektowane, a z czasem doznało modyfikacji, które nie uzasadniają już określania francuskiego modelu stosunków państwo–Kościół mianem rozdziału wrogiego.

Z kolei we współczesnej Belgii obowiązuje model „neutralności przyjaznej”³², czy też „rozdziału umiarkowanego”. Belgijska „laickość” nie wynika z żadnej pisanej zasady, ale jest to raczej funkcjonalna cecha państwa prawa, które nie sytuuje Boga w centrum swych wartości naczelnych. Ten „selektywnie świecki” model stosunków państwa z Kościołem nie wynika z jakiegokolwiek ściśle określonej koncepcji, czy też spójnego systemu regulacji prawnych, ale jest raczej rezultatem kumulacji obowiązywania prawnych aktów pochodzących z kolejnych epok, a jednocześnie wynikiem całokształtu doświadczeń i praktyk zmieniających się w tym czasie elit politycznych. Z jednej strony mamy do czynienia z podkreśleniem niezależności prawa państwowego i kościelnego (np. zasada uprzedniości ślubu cywilnego), a także z pominięciem kwestii współpracy obu tych instytucji, z drugiej zaś podtrzymaniem rozwiązań adekwatnych tzw. systemowi powiązania np. po-

²⁹ *Konstytucja Francji*, tłum. i wstęp W. Skrzydło, Warszawa 2005.

³⁰ Ustawa o rozdziale kościołów i państwa z 9 grudnia 1905 r., „Journal Officiel de la République Française z 11 grudnia 1905 r., s. 7205 [w:] L. Duguit, H. Monnier, R. Bonnard, *Les constitutions et les principales lois politiques de France depuis 1789*, Paris 1952, s. 331.

³¹ Art. 2 ustawy o rozdziale kościołów i państwa z 9 grudnia 1905 r.

³² L.L. Christians, *Le financement des cultes en droit belge – Bilan et perspectives*, „Quaderni di Diritto e Politica Ecclesiastica” 2006, s. 83.

przez konstytucyjne zagwarantowanie (art. 181 § 1 Konstytucji Belgii)³³ duchownym państwowych uposażeń i emerytur (zapis ten dotyczy głównie Kościoła katolickiego). Notabene w 1993 r. na mocy nowelizacji ustawy zasadniczej art. 181 zyskał paragraf 2, w którym powyższa gwarancja uległa podmiotowemu rozszerzeniu o wyznaczonych przedstawicieli organizacji uznawanych przez prawo, które udzielają wsparcia moralnego według bezwyznaniowych koncepcji filozoficznych. W 2002 r. weszła zaś w życie ustawa dotycząca: Rady głównej bezwyznaniowych wspólnot filozoficznych, przedstawicieli i zakładów odpowiedzialnych za zarządzanie interesami bytowymi i finansowymi uznanych bezwyznaniowych wspólnot filozoficznych³⁴. Wyposażenie państwa w kompetencje uznawania (bądź nie) podobnych organizacji jest jednak uzależnione od wprowadzenia ustawą federalną ogólnych kompleksowych rozwiązań prawnych określających kryteria, które miałyby wchodzić w grę w toku takiej procedury. Tak długo, jak ustawa nie zacznie obowiązywać, formalne uznawanie nowych organizacji wyznaniowych i bezwyznaniowych nie będzie możliwe.

Na tę przeszkodę natknął się m.in. związek buddystów belgijskich starający się od 2006 r. o uznanie go bezwyznaniową organizacją filozoficzną. Buddyści uzyskali co prawda obietnicę, że zostaną uznani w pierwszym rządzie, ale problemem pozostaje brak stosownych przepisów. Doraźna subwencja dla ich związku, która mogła być wypłacana na mocy decyzji ówczesnego ministra sprawiedliwości, jest zaś zablokowana ze względów budżetowych. Można zatem uznać, że deklaracje art. 181 § 2 Konstytucji pozostają jak dotąd martwym zapisem.

Tego rodzaju rozwiązania nie istnieją we Francji poza Alzacją i Lotarynią (departament Dolny Ren, Górny Ren i Mozela), gdzie utrzymywany jest na zasadzie wyjątku reżim konkordatowy³⁵. Konstytucyjne gwarancje finansowych świadczeń dla belgijskich duchownych są niejako zadośćuczynieniem za mającą miejsce w XVII i XVIII w. masową konfiskatę kościelnych majątków, w tym znacznej wartości nieruchomości. Watykan zadeklarował z dużą i nieskrywaną niechęcią możliwość uznania tego dziejowego aktu, zażądał jednak w zamian od państwa belgijskiego zobowiązania się do pokrywania kosztów funkcjonowania instytucji Kościoła w Belgii, w tym wypłacania duchownym stosownych świadczeń.

O ile w Belgii wskazane rozwiązania obowiązują na obszarze całego Królestwa, to we Francji wyłącznie w Alzacji i Lotaryngii, co i tak wzbudza w tym laickim

³³ *Konstytucja Belgii*, tłum. i wstęp W. Skrzydło, Warszawa 2010; A. Czohara, *Stosunki państwo – Kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 70–72.

³⁴ *Moniteur Belge* z 22 października 2002 r.

³⁵ J. Falski, *Ewolucja statusu prawa lokalnego (szczególnie wyznaniowego) Alzacji-Mozeli w porządku konstytucyjnym Francji*, „Przegląd Sejmowy” 2015, 4, s. 111 i n.

kraju poważne kontrowersje. Aby utwierdzić te „nieoczywiste” w kontekście konstytucyjnym rozwiązania, 5 sierpnia 2011 r. francuska Rada Konstytucyjna wydała kluczową pod względem znaczenia decyzję, w której prawa lokalne właściwe dla departamentów Dolny Ren, Górny Ren i Mozela zostały uznane za nową zasadę podstawową uznaną przez prawa Republiki³⁶.

W kolejnej decyzji z 21 lutego 2013 r. Rada Konstytucyjna stwierdziła w kontekście obowiązywania w przedmiotowych departamentach lokalnego ustroju wyznań, że: „Z prac przygotowujących projekt Konstytucji z 27 października 1946 r. w szczególności w zakresie jej art. 1., jak i z tych dotyczących projektu Konstytucji z 4 października 1958 przejmującej tę dyspozycję, proklamującą, że »Francja jest Republiką [...] laicką« nie wynika zakwestionowanie szczególnych regulacji zawartych w ustawach, czy też rozporządzeniach obowiązujących w kilku częściach terytorium Republiki w chwili wejścia w życie Konstytucji, a dotyczących kwestii organizacji wyznań, w szczególności wynagradzania duchownych”³⁷.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, że zarówno Rada Konstytucyjna, jak i Rada Stanu³⁸ nie dostrzegają rozbieżności między partykularnymi rozwiązaniami prawnymi w zakresie ustawodawstwa wyznaniowego obowiązującymi w Alzacji, Lotaryngii i Mozeli a konstytucyjną zasadą laickości, od lat starają się jednak potwierdzać obowiązywanie tego lokalnego reżimu prawnego, ponieważ odzwierciedla wolę legislatora, do którego należy w istocie i ostateczności decyzja o ewentualnej likwidacji ewidentnych sprzeczności w tym zakresie.

Uzasadnienie prawne spornych zakazów

Powracając do wprowadzonych we Francji i Belgii zakazów, które mimo braku ścisłych odniesień w tym względzie ewidentnie miały na celu wyeliminowanie z przestrzeni publicznej – w tym plaż komunalnych – charakterystycznych muzułmańskich okryć kobiecych – tradycyjnych burki i „nikabu i nowych – „burkini”, należy się zastanowić nad ich jurydycznym uzasadnieniem.

³⁶ Decyzja Rady Konstytucyjnej nr 2011-157 QPC z 5 sierpnia 2011 r. w sprawie *Interdiction du travail le dimanche en Alsace-Moselle*, Journal Officiel 2011, s. 1347C; C. Guedan, *Disposition particulières en Alsace-Moselle: un nouveau principe fondamental reconnu par les lois de la République à portée limitée*, „Revue française de droit constitutionnel” 2012, 89, s. 158.

³⁷ Decyzja Rady Konstytucyjnej nr 2012-297 QPC z 21 lutego 2013 w sprawie *Association pour la promotion et l’expansion de la laïcité*.

³⁸ Zob. np. orzeczenia Rady Stanu nr 231290 z 17 maja 2002, nr 359735 z 4 lipca 2012 i nr 360724 z 19 grudnia 2012.

Wprawdzie przesłanka religijna nie była, pominiawszy odwołanie do zasady laickości, bezpośrednio uwzględniona w decyzji mera gminy Villeneuve-Loubet, jednak przebieg i treść publicznej debaty, które wzniesiła, potwierdziły w pełni, że jak to ujmuje teza 2 postanowienia sądu, miała na celu „zakazanie noszenia podczas kąpieli, a w konsekwencji i na plażach, odzieży, która w sposób ostentacyjny wyraża przynależność religijną”³⁹.

Formalnie areligijny charakter spornej decyzji mera naśladował w tym względzie francuską (2010 r.) i belgijską (2011 r.) ustawę. Żadna z nich – jak była już wyżej mowa – nie wskazywała odnośnych sukman, a przeciż obie miały na celu wprowadzenie zakazu noszenia burki i nikabu w miejscach publicznych. Wspomniana belgijska ustawa z 1 czerwca 2011 r. o zakazie noszenia wszystkich ubrań zakrywających całkowicie lub w stopniu zasadniczym twarz⁴⁰ została uznana przez Sąd Konstytucyjny Królestwa za zgodną z ustawą zasadniczą⁴¹.

Już na etapie wstępnych prac parlamentarnych podnoszono główne cele projektu ustawy mającej wzmocnić bezpieczeństwo publiczne, równość kobiet i mężczyzn, a ponadto zadośćuczynić koncepcji „życia razem” w społeczeństwie.

Francuska Rada Stanu, dokonując 26 sierpnia 2016 r. rozstrzygnięcia, skupiła się zaś na klasycznie ugruntowanej ocenie zagrożenia porządku i bezpieczeństwa publicznego, a także naruszenia praw i wolności, nie podjęła natomiast kwestii wyznaniowych, w których kierunku zmierzała decyzja władz miasta odwołująca się dla uzasadnienia wprowadzonego zakazu „burkini” do konstytucyjnej zasady laickości. W tym względzie rozpatrywane postanowienie Rady Stanu kontrastuje z wyrokami wydawanymi w sprawach skarg na tzw. „ustawy antyburkowe” zarówno przez sądy francuskie i belgijskie, jak i ETPC.

W wyrokach tych mniejszą wagę przywiązuje się do motywowanej względami bezpieczeństwa porządku publicznego konieczności zapewnienia możliwości identyfikowania osób znajdujących się w przestrzeni publicznej, większą zaś do przesłanek poszanowania równości kobiet i mężczyzn, godności osobistej czy wreszcie zapewnienia warunków „życia razem” zaczerpniętych z *travaux preparatoire* wskazanych ustaw⁴².

³⁹ Patrz przypis 12.

⁴⁰ Patrz przypis 6.

⁴¹ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii nr 145/2012 z 6 grudnia 2012.

⁴² Np. Documents parlementaire Chambre, sess. 2009–2010 nr 52-2289/001, s. 6–7 i sess. extra 2010 nr 52-0219/001, s. 6–7; *Étude relative aux possibilités d'interdiction du part du voile intégral*, „La Documentation française” 2010, s. 26 i n.

ETPC w głośnym wyroku SAS vs Francja wydanym przez Wielką Izbę w 2014 r.⁴³ miał także trudności z odnalezieniem takich celów prawnych spornej ustawy z 2010 r., które odpowiadałyby enumeratywnie wymienionym w Konwencji (art. 9 § 2 i art. 8 § 2) przesłankom usprawiedliwiającym wprowadzenie ograniczeń w zakresie wolności uzewnętrzniania religii bądź przekonań. Nie ulega przy tym wątpliwości, że jedynie enumeratywnie wymienione w Konwencji przesłanki mogłyby na gruncie traktatowym uzasadniać wprowadzone ustawowo ograniczenia. Przesłankami tymi są: interes bezpieczeństwa publicznego, ochrona porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochrona praw i wolności innych osób.

Ponieważ Wielka Izba nie uznała w tym przypadku, że poszanowanie równości kobiet i mężczyzn czy godności osobistej mogłoby w sposób wystarczający i zgodny z Konwencją usprawiedliwiać ograniczenie praw wynikających z art. 9⁴⁴, sięgnęła po kreatywny argument, z którego wynika, że „z pewnymi okolicznościami kwalifikowanymi przez rząd – w projekcie ustawy – jako poszanowanie minimalnych wymogów życia w społeczeństwie – »życia razem« może wiązać się cel prawny ochrony praw i wolności innych osób”⁴⁵, co ostatecznie doprowadziło do konstatacji finalnej, że biorąc pod uwagę margines oceny posiadanej przez pozwane państwo, zaskarżony zakaz „może zostać uznany za proporcjonalny” do celu ochrony warunków „życia razem” jako elementu „ochrony praw i wolności innych osób”, sporne ograniczenie można więc uznać za konieczne w społeczeństwie demokratycznym⁴⁶.

Rada Stanu w swym postanowieniu z 26 sierpnia 2016 r. uchylającym zakaz „burkini” wprowadzony decyzją mera Villeneuve-Loubet na miejscowych plażach wyraźnie wskazała zaś, że sporny zakaz nie opiera się ani na uzasadnionym ryzyku naruszenia porządku publicznego, ani na względach ochrony zdrowia czy moralności, dlatego też stanowi poważne i wyraźnie bezprawne naruszenie podstawowych wolności, jak wolność poruszania się, wolność religii i wolność osobista⁴⁷.

Z samej natury poddawanego ocenie odzienia tożsamego przecież z powszechnie używanymi kombinezonami pływackimi, czy też plażowymi okryciami osób, dla których nadmierna ekspozycja na promienie słoneczne nie jest wskazana, wynika wyraźnie, że nie wykazuje analogicznego do uniemożliwiającej identyfikację burki (nikabu) potencjału zagrożenia dla porządku publicznego.

Rada Stanu uniknęła też wdawania się w dyskusję na temat prawowitości określonych zachowań i kwalifikowania ich jako religijne bądź niereligijne, co wydaje

⁴³ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 1 lipca 2014 r. w sprawie SAS vs Francja, skarga nr 43835/11.

⁴⁴ Ibidem, § 117–121.

⁴⁵ Ibidem, § 157.

⁴⁶ Ibidem, § 158.

⁴⁷ Postanowienie Rady Stanu nr 402742 i 402777 z 26 sierpnia 2016 r., p. 6

się zresztą często trudne do uchwycenia. Takie podejście jest zgodne z ustabilizowaną linią orzeczniczą ETPC, zgodnie z którą ciążący na państwie wymóg neutralności i bezstronności „jest nie do pogodzenia z jakąkolwiek władzą państwa do oceny prawowitości przekonań religijnych”⁴⁸.

Bibliografia

Akty prawne

- Decyzja mera Villeneuve-Loubet z 5 sierpnia 2016 r. zastępująca decyzje z 20 czerwca 2014 i 18 lipca 2016.
- Konstytucja Francji*, tłum i wstęp W. Skrzydło, Warszawa 2005.
- Konstytucja Belgii*, tłum. i wstęp W. Skrzydło, Warszawa 2010.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950.
- Loi nr 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, Journal Officiel nr 0237 du 12 octobre 2010.
- Loi du 1 juin 2011 visant à interdire le port de tout vêtement cochant totalement ou de manière principale le visage, Moniteur Belge 201100424 du 13 juillet 2011, s 41734.
- Ustawa dotycząca Rady Głównej bezwyznaniowych wspólnot filozoficznych, przedstawicieli, zakładów odpowiadających za zarządzanie interesami bytowymi i finansowymi uznanych bezwyznaniowych wspólnot filozoficznych, Moniteur Belge z 22 października 2002 r.

Literatura

- Christians L.L., *Le financement des cultes en droit belge – Bilan et perspectives*, „Quaterni di Diritto e Politica Ecclesiastica” 2006.
- Czohara A., *Stosunki państwo – Kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994.
- Delgrange X., El Berhoumi M., *Pour vivre ensemble vivions dévisagés: Le voile integral sous le regard des juges constitutionnels belge et François*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2014, 3.
- Duguit L., Monnier H., Bonnard R., *Les constitutions et les principales lois politiques de France depuis 1789*, Paris 1952.
- Étude relative aux possibilité d'interdiction du port du voile intégral*, „La Documentation française” 2010.
- J. Falski, *Ewolucja statusu prawa lokalnego (szczególnie wyznaniowego) Alzacji-Mozeli w porządku konstytucyjnym Francji*, „Przegląd Sejmowy” 2015, 4.
- Francuska ustawa nr 2010-1192 z 11 października zakazująca zakrycia twarzy w miejscach publicznych*, przeł. M. Zawiślak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2011, 3.

⁴⁸ Np. Wyrok ETPC z 8 kwietnia 2014 r. w sprawie Magyar Keresztény Egyház i inni vs Węgry, skarga nr 70945/11, 23611/12, 26998/12 § 76; Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 7 lipca 2011 r. w sprawie Bayatyan vs Armenia, skarga nr 23459/03 § 120.

Guedan C., *Disposition particulières en Alsace-Moselle: un nouveau principe fondamental reconnu par les lois de la République à partée limitée*, „Revue française de droit constitutionnel” 2012, 89.

Maclure J., Taylor Ch., *Laïcité et liberté de conscience*, Paris 2010.

Monot-Fouletier M., *De la regulation du part de signes religieux dans les établissement et l'espace publics – l'exemple français*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2016, 105.

Orzecznictwo

Decyzja Rady Konstytucyjnej nr 2011-157 QPC z 5 sierpnia 2011 r. w sprawie Interdiction du travaille le dimanche en Alsace-Moselle.

Decyzja Rady Konstytucyjnej nr 2012-297 QPC z 21 lutego 2013 w sprawie Association pour la promotion et l'expansion de la laïcité.

Orzeczenie Rady Stanu nr 231290 z 17 maja 2002.

Orzeczenie Rady Stanu nr 359735 z 4 lipca 2012.

Orzeczenie Rady Stanu nr 360724 z 19 grudnia 2012.

Postanowienie Rady Stanu nr 27355 z 19 lutego 1909.

Postanowienie Rady Stanu nr 402742 i 402777 z 26 sierpnia 2016 r.

Wyrok ETPC z 28 października 2014 r. w sprawie Gough vs Wielka Brytania, skarga nr 49327/11.

Wyrok ETPC z 8 kwietnia 2014 r. w sprawie Magyar Keresztény Egyház i inni vs Węgry, skarga nr 70945/11, 23611/12, 26998/12.

Wyrok ETPC z 8 lipca 2008 r. w sprawie Vajnai vs Węgry, skarga nr 3362906.

Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii nr 145/2012 z 6 grudnia 2012.

Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 1 lipca 2014 r. w sprawie SAS vs Francja, skarga nr 43835/11.

Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi vs Włochy, skarga nr 30814/06.

Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 3 listopada 2009 r. w sprawie Lautsi vs Włochy, skarga nr 30814/06.

Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 7 lipca 2011 r. w sprawie Bayatan vs Armenia, skarga nr 23459/03.